

koje je stanovništvo Starog Rasa proživelo pod stegama vlasti rasističke NDH. Na kraju, neophodno je pomenuti da ovakva istraživanja lokalnog prostora zaista donose napredak i omogućavaju celovitije istraživanje složenih tema, što Drugi svetski rat svakako jeste.

Radosav Tucović

DIE VERFOLGUNG UND ERMORDUNG DER EUROPÄISCHEN JUDEN DURCH DAS NATIONALSOZIALISTISCHE DEUTSCHLAND 1933–1945. (BAND 14) BESETZTES SÜDOSTEUROPA UND ITALIEN, München, De Gruyter Oldenbourg Verlag, 2017, 812.

Prvi tom edicije *Progon i stradanje evropskih Jevreja delanjem nacionalsocijalističke Nemačke 1933–1945* („Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945“), objavljen je 2008. godine. Istoimeni projekat, pokrenut 2004, realizuje se u saradnji Saveznog arhiva u Berlinu (Bundesarchiv) sa Istorijjskim institutom (Institut für Zeitgeschichte), odnosno Katedrom za noviju i savremenu istoriju (Lehrstuhl für Neuere und Neueste Geschichte) Univerziteta Albert Ludvig u Frajburgu (Albert-Ludwig-Universität Freiburg). Predviđeno je da će završno sa 2018. godinom biti publikovano ukupno 16 tomova građe koja svedoči o sprovođenju antijevrejskih mera, a posle januara 1942. i politike „konačnog rešenja“, na teritorijama pod kontrolom ili direktnim uticajem Trećeg rajha.

Osnovni cilj koji su postavili inicijatori projekta bilo je stvaranje bogate izvorne osnove za istraživanja stradanja evropskih Jevreja u Drugom svetskom ratu. Priređivači su nastojali da naglase društveno-istorijski kontekst, dinamiku politike sistematske diskriminacije koja će kulminirati pokušajem fizičkog uništavanja jevrejske zajednice u celini i sudbinu pojedinca u kompleksnom istorijskom kontekstu Holokausta. Ovi prioriteti su najjasnije do izražaja došli u procesu selekcije građe koja će biti publikovana.

Opređenje inicijatora projekta bilo je da ediciju čine prevashodno pisani izvori. Sakupljena građa je izuzetno raznovrsna i obuhvata dokumenta nastala u radu različitih institucija, dopise i izveštaje stranih posmatrača, ličnu prepisku i dnevničke zabeleške pojedinaca, ali i novinske članke. Tek relativno mali broj doku-

menata objavljenih u ovoj ediciji predstavljaju transkribovane tonske zapise. U ediciju nisu uključeni memoarski zapisi, izveštaji i dokumenta nastala po završetku rata, pošto je doneta odluka da u ediciju budu uključeni isključivo primarni izvori. Pri izradi kritičkog aparata, međutim, u velikoj meri su korišćeni i sekundarni izvori. Publikacija ne sadrži fotografije jer su se priređivači složili da, iako verno svedoče o specifičnom trenutku, ni na koji način ne doprinose sagledavanju istorijskog konteksta.

Grada publikovana u okviru ove edicije sistematizovana je kombinovanom primenom hronološkog i geografskog principa. Pri tome je u obzir uzet njen ukupan obim, odnosno značaj za sagledavanje različitih aspekata opštih i lokalnih okvira Holokausta. Hronološkim izlaganjem izvora, priređivači su nastojali da budućim korisnicima olakšaju donošenje zaključaka o postojećim uzročno-posledničnim vezama. Izdvajanjem geografskih celina, s druge strane, insistira se na značaju regionalnih specifičnosti fenomena Holokausta. Primena dvostrukog kriterijuma pri sređivanju izvornog materijala na nivou kompletne edicije preslikana je na pojedinačne tomove.

Svi publikovani dokumenti dati su u unapred dogovorenoj, standardizovanoj formi. Natpis koji je podebljanim slovima štampan iznad svakog izvora donosi podatke o nastanku, kratku napomenu o temi i, ukoliko je poznato, ime autora. U fusnoti su navedeni podaci o arhivskoj ustanovi u kojoj se dokument čuva (uključujući i signaturu). Novinski članci i izvori koji su već objavljeni, citirani su u klasičnoj bibliografskoj formi. Natpis koji je iznad izvora štampan kurzivom predstavlja sastavni deo samog dokumenta i sadrži informacije o vrsti (pismo, zakonska odredba, dnevnička zabeleška, protokol), autoru, mestu nastanka i specifičnim odlikama dokumenta (originalna signatura, oznaka tajnosti). Fusnote koje prate drugi natpis sadrže napomene o okolnostima nastanka izvora, karakteru dokumenta (prepis, nacrt, zabeleška, izvod) i eventualnim rukom pisanim napomenama. Priložene su i kratke biografije autora izvora (pošiljaoca i primaoca u slučaju dopisa i pisama). Nastojanje priređivača bilo je da i za ostale ličnosti koje se u okvirima dokumenata mogu identifikovati prilože odgovarajuću biografsku belešku.

Izvorni materijal štampan je u integralnom obliku. Izuzetak predstavljaju dokumenti velikog obima (kakvi su, na primer, različiti proto-

koli održanih sednica), kod kojih su publikovani samo oni delovi direktno tematski relevantni za realizaciju politike „konačnog rešenja“. Na izostavljeni tekst pažnja je skrenuta upotrebom uglastih zagrada, dok je njegov sadržaj dat u fusnoti. Sva građa publikovana je na nemačkom jeziku. Dokumenta koja su u originalu na nemačkom štampana su uz zadržavanje svih jezičkih specifičnosti karakterističnih za trenutak nastanka. Prevodi su, međutim, rađeni u skladu sa savremenim jezičkim standardima.

Dokumenti u okvirima pojedinačnih tomova numerisani su u kontinuitetu. Priređivači su se za ovakvo rešenje opredelili kako bi olakšali citiranje građe. Predložena je forma VEJ („Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945“) 1/100 (broj toma/broj dokumenta).

Od ukupno šesnaest, pet tomova edicije biće posvećeno teritoriji Trećeg rajha i Protektorata; tri Poljskoj; po dva Severnoj i Zapadnoj Evropi, odnosno Sovjetskom Savezu sa anektiranim teritorijama; po jedan Slovačkoj, Rumuniji i Bugarskoj; Madarskoj, odnosno koncentracionom logoru Aušvic i takozvanim marševima smrti. Četnaesti od predviđenih šesnaest tomova, a deseti koji je objavljen po redu, objedinjava izvore relevantne za okupirane države Jugoistočne Evrope i Italiju.

U procesu odabira dokumenata koji će biti objavljeni u četrnaestom tomu edicije „Progon i stradanje evropskih Jevreja delanjem nacional-socijalističke Nemačke 1933–1945“, konsultovana je građa koja se čuva u 50 arhivskih ustanova, iz 18 zemalja – American Jewish Joint Distribution Committee (JDC), Njujork; Archivio Evraikou Mousiou Ellados (EME), Atina; Archivio Ieras Mitropoleos Thessalonikis, Solun; Archivio tou Kentrikou Israilitikon Symvouliou Ellados (KIS), Atina; Archiv Centropa, Beč; Archiv des Instituts für Zeitgeschichte (IfZ-Archiv), München; Archiv des Internationalen Komitees vom Roten Kreuz (IKRK), Ženeva; Archivio Centrale dello Stato (ACS), Rim; Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Rim; Archivio di Stato, Milan; Archivio di Stato, Parma; Archivio di Stato, Rijeti; Archivio di Stato, Trst; Archivio Diaristico Nazionale, Pjeve Santo Stefano; Archivio Segreto Vaticano (ASV), Vatikan; Archivio Storico del Centro Bibliografico dell'Unione delle Comunità Ebraiche Italiane (UCEI), Rim; Archivio Storico di Comune Empoli; Archivio Storico Diocesano,

Milan; Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Rim; Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo; Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd; Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana; Arkivi Quendror Shtetëror (AQSH), Tirana; Bundesarchiv (BArch), Berlin/Frajburg; Central Zionist Archive, Jerusalem; Centralen Državen Arhiv (CDA), Sofija; Diplomatiko kai Istoriko Archivio Ypourgiou Exotericon (AYE), Atina; Državen arhiv na Republika Makedonija (DARM), Skopje; Državni arhiv Rijeka (DAR); Fondazione Biblioteca „Benedetto Croce“, Rim; Fondazione Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea (CDEC), Milano; Fondazione Museo della Shoah, Rim; Genika Archia tou Kratous (GAK), Archia Nomou Dodekanisou, Rodos; Genika Archia tou Kratous (GAK), Archia Nomou Kerkyras, Krf; Genika Archia tou Kratous (GAK), Istoriko Archivio Kritis, Krit; Hadtörténeti Intézet és Muzéum (HL), Budimpešta; Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo; Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb; Hrvatski povijesni muzej (HPM), Zagreb; Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia (IRSML), Trst; Istorijski arhiv Beograda (IAB); Jevrejski istorijski muzej (JIM), Beograd; Landesarchiv Berlin; Museo della Comunità Ebraica di Trieste „Carlo e Vera Wagner“, Trst; National Archives and Records Administration (NARA), Vašington; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), Berlin; Staatsarchiv Nürnberg (StAN); The National Archives (TNA), Kev; Vojni arhiv, Beograd; Yad Vashem (YVA), Jerusalem).

U skladu sa geografskim principom sistematizacije objavljene građe, tom koji se odnosi na Jugoistočnu Evropu i Italiju može se posmatrati kao sačinjen od četiri velike tematske celine, posvećene ratnim sudbinama jevrejskih zajednica u Jugoslaviji, Grčkoj, Albaniji i Italiji. Predgovor i reč urednika u ovoj publikaciji čine svojevrsni arheografski uvod, donoseći informacije o opštim okvirima projekta i principima koji su poštovani pri izvoru i priređivanju građe. Uvod se odnosi na specifične istorijske okolnosti realizacije politike „konačnog rešenja“ u četiri posmatrane zemlje i kao takav je podeljen na celine koje se tiču Jugoslavije, Italije, Albanije i Grčke. Prati ga spisak objavljenih izvora. Glavni deo ove publikacije sadrži ukupno 353 dokumenta. U skladu sa geografskim principom sistematizacije građe, ova celina je podeljena na

četiri dela, unutar kojih su pojedinačni izvori navedeni hronološkim redom. Rečnik manje poznatih pojmova (ili pojmova koji u datom kontekstu imaju specifično značenje), prate hronologija najvažnijih događaja, spisak korišćenih skraćenica, spisak arhivskih ustanova u kojima se nalazi publikovana građa, pojmovni registar izvora, registar institucija, registar topnima i registar ličnih imena.

Prvenstveno se mora istaći da je tom posvećen Jugoistočnoj Evropi i Italiji ispunio osnovni cilj stvaranja bogate i raznovrsne izvorne osnove za buduća istraživanja pitanja vezanih za opšti i lokalni okvir Holokausta, koji su sebi postavili inicijatori edicije *Progon i stradanje evropskih Jevreja delanjem nacionalsocijalističke Nemačke 1933–1945*. Primarnu vrednost publikacije predstavlja objedinjavanje materijala koji bi u celini bilo kom pojedinačnom istraživaču ostao nedostupan. Sasvim specifičan kvalitet priredenoj građi pruža, međutim, opredeljenje inicijatora projekta da značajnu pažnju posvete mestu koje je pojedinac zauzimao u kontekstu sprovođenja politike „konačnog rešenja“. Uz odgovarajuću sistematizaciju građe i izuzetno kvalitetan kritički aparat istraživačima je pružena mogućnost da pokrenu sasvim nova pitanja koja se tiču sudbine jevrejskog stanovništva u Drugom svetskom ratu.

Milan Radovanović

Enzo Traverso, FIRE AND BLOOD: THE EUROPEAN CIVIL WAR 1914–1945, London/ New York, Verso, 2017, 293.

Neposredno pre nego što će poginuti u bici kod Verdona, nemački ekspresionistički slikar Franc Mark napisao je da rat u kojem se bori nije nikakav sukob zaraćenih naroda ili rasa, već „evropski građanski rat“ (23–24). Dvadesetak godina kasnije, neposredno pre nego što će poginuti u saobraćajnoj nesreći tokom povlačenja kroz Sloveniju, Dimitrije Ljotić će napisati da „ovaj rat sve više prestaje da bude rat između neprijateljskih nacija, a sve se više pretvara u svetski građanski rat između organskog nacionalizma s jedne i anarhije i boljševizma s druge strane“. Iako ova dva čoveka nemaju mnogo toga zajedničkog, ono što ih vezuje jeste svest, koju dele sa hiljadama drugih Evropljana, da se nalaze u centru permanentnog sukoba koji se ne može podvesti pod konvencionalne forme. Stare romantičarske predstave o ratu kao plemenitom

okršaju ruše se sa zvukom sirena za vazдушnu opasnost, herojski ideali smrti na oltaru nacije nestaju sa pogledom na užase rovova. S druge strane nišana nisu više ljudi drugačijeg izgleda, drugog jezika, kulture i običaja, već su to komšije, prijatelji, sunarodnici i rođaci. Nastaju nove ideologije, čija je privlačna moć ogromna. Milioni ljudi svrstavaju se pod zastave ideja kao nikada do tad. Musolinijeva *trincerocrazia* sukobljava se sa novim socijalističkim čovekom, Horst Vezel sa Pavelom Morozovim. Mir koji države međusobno potpisuju ne znači više ništa. Ratuje se i u miru – Evropa se nalazi u permanentnom građanskom ratu.

Dvadeset godina nakon prvog i duboko kontroverznog pokušaja Ernsta Noltea da se na naučni način obradi teorija o periodu 1914–1945. kao dobu „Evropskog građanskog rata“, italijanski istoričar Enco Traverso objavio je svoju interpretaciju istog fenomena. Knjiga je originalno objavljena na francuskom, potom prevedena na nemački, a doživela je i dva izdanja na engleskom (2016. i 2017). Traverso je italijanski istoričar 20. veka, koji se uglavnom bavio fenomenima totalitarizma, nacizma, Holokausta, antifašizma i antikomunizma. Predavao je na univerzitetima u Parizu, Amijenu, a od 2013. godine profesor je na Univerzitetu Kornel u SAD. Pored akademske, Traverso je imao i dugu aktivističku karijeru. Kao šesnaestogodišnjak je 1973. godine stupio u jednu od raznolikih levičarskih revolucionarnih organizacija u Italiji. „Kao veoma mladi militant, nasledio sam seriju političkih kategorija i rečnik – partija, mase, taktike, strategije, pobune, balans snaga i tako dalje – koji su poticali iz doba evropskog građanskog rata“, seća se Traverso (17–18). Iako je svestan da je privrženost radikalno levičarskim idejama odvela u terorizam mnoge od njegovih bivših „drugova“, i iako je svoje stavove mnogostruko ublažio, Traverso nije napustio svoje inicijalno opredeljenje za levicu. Stoga u svom posmatranju odnosa između komunizma i fašizma, za razliku od Noltea, čija je shvatanja još ranije izložio kritici, on jasno ističe da nastoji da uporedi, a ne da izjednači oba fenomena, i da namerava da bolje razume plimu nasilja, njene izvore, motive i ciljeve (19).

Knjiga je podeljena u dva dela. Prvi deo, nazvan *Put u akciju*, ima u srži objašnjenje zbog čega se ovaj period razlikuje od ranijih. Svoje izlaganje počinje prikazujući razmišljanja različitih teoretičara koji su teoretisali o konceptu građanskog rata, počevši od Tukidida, preko